

Russian and English languages, saying that mastering this common language (lingua franca) will give every citizen of our country endless opportunities in their lives and creativity.

According to Nazarbayev, who emphasizes being one people, one country, the unifying core of the common Kazakh identity is the Kazakh people and the state language. As Nazarbayev often emphasizes, the role of language in the formation of the Kazakh identity is exceptional.

This is evidenced by the fact that in 2025, 95% of Kazakhs, not Kazakhs, will speak Kazakh. His speech was based on Kazakh Turkism. Nationalist Kazakhs in the country accused Nazarbayev of failing to take bold steps to develop the language, culture and history of Kazakh Turkism. Nazarbayev, who has implemented the language policy so far, taking into account the sensitivity of other ethnic groups, has won their love. Nazarbayev won the sympathy of the nationalist Kazakh Turks with the above-mentioned strategy and speeches.

ТУРКИЙ РАСМИЙ УСЛУБ ТАРИХИНИ ТАКОМИЛ БОСҚИЧЛАРИГА АЖРАТИШ ВА ДАВРЛАШТИРИШ

ОМОНОВ ҚУДРАТУЛЛА

Филология фанлари доктори, профессор, ТДШУ

Аннотация. Ушбу мақолада туркишуносликда илк мартаба туркий расмий услуб тарихининг энг қадим кезлардан ўрта асрларгача бўлган даврини такомил босқичларига ажратилиш ва даврлаштирилиш ҳақида илмий таҳлиллар берилган.

Туркий расмий услубнинг юзага келиши ва унинг XVI асргача бўлган тарихий тараққиётини бир – бирини узвий давомида турувчи ҳамда ўзига хос хусусиятлари билан фарқланиб турадиган тўрт босқичга ажратилиш мумкин:

I. Энг қадимги даврлар ҳужжатчилиги (мелоддан аввалги III асрдан, мелодий VI асргача).

II. Турк хоқонликлари даври ҳужжатчилиги (мелодий VI–IX асрлар).

Ҳужжатчиликнинг ушбу босқичи ўз ичида икки даврга бўлинади:

1) Биринчи ва Иккинчи турк хоқонликлари даври ҳужжатчилиги (VI–VIII асрлар);

2) Уйғур хоқонлиги даври ҳужжатчилиги (VIII–IX асрлар).

III. IX–XIII асрлар ҳужжатчилиги. Туркий ҳужжатчиликнинг бу босқичи ҳам икки даврга бўлинади:

1) Қорахонийлар даври ҳужжатчилиги (X асрнинг иккинчи ярмидан XII аср охиригача);

2) Қўчу ва Гансу давлатларида амал қилган ҳужжатчилик (IX–XIII юзйилликлар).

IV. XIII–XVI асрлар ҳужжатчилиги. Туркий ҳужжатчиликнинг ушбу босқичи қуйидаги даврларга бўлинади:

1) Чигатой улусида амал қилган ҳужжатчилик (XIII–XIV асрлар).

2) Олтин Ўрда ва ундан кейинги хонликлар ҳужжатчилиги (XIV асрнинг биринчи ярмидан XVI юзйилликнинг иккинчи ярмига қадар).

3) Темурийлар даври ҳужжатчилиги (XIV асрнинг иккинчи ярмидан XVI юзйилликка қадар).

4) Усмонийлар салтанатининг дастлабки даври ҳужжатчилиги (XV асрнинг иккинчи ярмидан XVI асрга қадар).

Туркий расмий услубнинг тарихий тараққиётида Турк хоқонликлари даври ҳужжатчилиги ва Қорахонийлар даври ҳужжатчилиги ҳамда Темурийлар даври ҳужжатчилиги алоҳида аҳамиятга эга.

Таянч сўз ва иборалар: трансформация, такомил босқичлари, даврлаштириш, энг қадимги даврлар ҳужжатчилиги, Турк хоқонликлари даври ҳужжатчилиги, IX–XIII асрлар ҳужжатчилиги, XIII–XVI асрлар ҳужжатчилиги.

Аннотация. В данной статье впервые научно анализировано изучение истории тюркского официального стиля с разделением ее на этапы, а также проведена ее периодизация с древнего периода до Средневековья.

Возникновение тюркского официального стиля и его историческое развитие до XVI века можно разделить на четыре последовательно связанных и имеющих свои особенности этапа:

1. Делопроизводство самого древнего периода (с III века до н.э. до VI века).
2. Делопроизводство периода правления турецких каганатов (VI – IX века).

Данный этап в свою очередь можно разделить еще на два периода:

А) Делопроизводство периода Первого и Второго турецкого каганата (VI – VIII века).

Б) Делопроизводство периода Уйгурского каганата (VIII – IX века).

3. Делопроизводство IX – XIII веков, которое делится также на два периода:

А) Делопроизводство периода правления караханидов (со второй половины X века до конца XII-го).

Б) Делопроизводство периода правления государств Кучу и Гансу (IX – XIII века).

4. Делопроизводство XIII – XVI веков, которое делится на следующие периоды:

А) Делопроизводство Чигатайского улуса (XIII – XIV века).

Б) Делопроизводство Золотой орды и последующих ханств (с первой половины XIV века до второй половины XVI-го).

В) Делопроизводство Темуридов (со второй половины XIV века до XVI-го).

Г) Делопроизводство раннего периода Османского султаната (со второй половины XV века до XVI-го).

В историческом развитии тюркского официального стиля особое значение имеют периоды правления тюркских каганатов, Караханидов и Темуридов.

Опорные слова и выражения: трансформация, периоды развития, периодизация, делопроизводство древних времен, период тюркских каганатов, делопроизводство IX – XIII веков, делопроизводство XIII – XVI веков.

Abstract. This article is the first to carry out a scientific analysis of the study of the history of the Turkic official style, and the division into stages and periodization of the development of the history of the Turkic official style from the ancient period to the Middle Ages.

The emergence of the Turkic official style and its historical development until the 16th century can be divided into four successively connected, and at the same time, stages with their own characteristics:

I. Office-work of the most ancient period (from the III century BC to the VI century).

II. Office work during the reign of the Turkish kaganates (VI-IX centuries). This stage, in turn, can be divided into two periods:

1) Office work during the period of the First and Second Turkish Khaganates (VI-VIII centuries);

2) Office work during the Uyghur Khaganate (VIII-IX centuries).

III. Office work in the 9th – 13th centuries. This stage of the Turkic office work is also divided into two periods:

1) Office work during the reign of the Karakhanids (from the second half of the X century to the end of the XII century);

2) Office work during the reign of the Kuchu and Hansu states (IX-XIII centuries).

IV. Office work in the XIII-XVI centuries. This stage of Turkic records management is divided into the following periods:

1) Office work among the Chigatai ulus (XIII-XIV centuries).

2) Office work in the state of the Golden Horde and subsequent khanates (from the first half of the XIV century to the second half of the XVI century).

3) Office work in the Timurid state (from the second half of the XIV century to the XVI century).

4) Office work of the early period of the Ottoman Sultanate (from the second half of the 15th to the 16th century).

In the historical development of the Turkic official style, the office work of the period of the Turkic Khaganates, the period of the Karakhanids and the period of the Temurids are of particular importance.

Keywords and expressions: *transformation, periods of development, periodization, office work of ancient times, office work of the period of the Turkic kaganates, office work in the 9th – 13th centuries, office work in the 13th – 16th centuries.*

Кириш. Муайян бир тил тарихининг турли даврларида тил воситаларининг бошқаси билан алмашилиши (ўрнини эгаллаши), унинг қурилиши ва меъёрида сифат жиҳатдан ўзгаришлар содир бўлгани учун ҳам тилнинг таракқиёт босқичларини даврларга ажратиб ўрганамиз.

Тилдаги бирор-бир ҳодисанинг бошқаси билан ўрин алмашинуви тилнинг ривожланиш жараёни сифатида ундаги мавжуд восита бошқа категория томонидан сиқиб чиқарилади ва у билан алоқасини йўқотиб, янги тил бирлиги, янги категория сифатида намоён бўлади. Бу қонуният тилшуносликда «табiiй трансформация» (ўзгариш, бир ҳолатдан бошқасига ўтиш) атамаси билан юритилади¹. Трансформация – тилнинг тарихий ривожланиш жараёни сифатида тилдаги айрим ҳодисаларни ёки бутун тил структурасининг сифат ўзгаришидир. Бунинг ёрқин мисолини қадимги туркий адабий тилдаги сон категориясининг ясалиши билан боғлиқ ҳодисада кузатамиз. Унда икки хонали сонларни ясаш учун бошлаб бирлик айтилиб, кейин ўнлик айтилган. Эътибор беринг: *iki yigirmi* «ўн икки» маъносида қўлланилган. Бунинг билан «йигирмага қараб икки сони қўшилди», деган маъно англашилади. Қадимги туркий адабий тилда икки хонали сонларни ясада айна тартиб етакчи бўлган: *yiti yigirmi* – ўн етти, *iki otuz* – йигирма икки. Ҳозирги тилимизда мавжуд тартибга яқин тартиб ҳам бўлган. Фақат унда ўнликдан сўнг *artuqi* сўзи қўшилган: *qirq artuqi tort* – 44². Сон ясалишининг ушбу тури ўтмишда у қадар фаол бўлмаган. Туркий тилнинг кейинги юксалиш даври – эски туркий адабий тил деб юритиладиган босқичда соннинг ясалиши сифат жиҳатдан ўзгариб, ҳозирги кўринишига келган. Шунинг учун, тил тарихида рўй берган трансформацияни ўрганиш тил тарихидаги муайян хронологик босқични ажратиш ва тил тарихини даврлаштиришда қўл келади.

Муҳими шундаки, ёзма ёдгорликлар таҳлили тил тарихида кечган трансформация масаласида туркий тиллар нисбатан консерватив табиатга эга бўлганини кўрсатмоқда. Бонси, тилимиз ўз тизимидаги ҳодисаларни мутлақо янги ҳолатга ўзгартиб юбормайди. Туркий тил тарихини кузатсак, тил структурасининг ўзгаришида унчалик йироқлашилишни кузатмаймиз. Ундаги ҳодисалар яхлит, бир бутун кўринишда намоён бўлади. Тилдаги ана шу яхлитлик давом этиб келаётганини кузатиш мумкин. Айниқса, бу ҳолат гап қурилишида яққол кўринади. Туркий халқларнинг энг қўхна ёдгорликлари кўк турк матнларининг гап қурилиши ва гап бўлақларининг жойлашуви ҳозирги тилимизга тенг келади. Бунга бир мисол. Қадимги битигларда: *Üzä kök tǎñri, asra yağiz yār qilintuqda ikin ara kisi oğlı qilinmīs. Kisi oğlinta üzä äcüm aram Bumīn qağan, Istami qağan olurmīs*. Бу жумла ҳозирги тилимизга шундай ўгирилади: «Юқорида кўк осмон, пастда қўнғир ер яратилганда иккисининг орасида инсон боласи яратилган. Инсон болалари устидан ота-бобом Бумин хоқон, Истами хоқон бўлиб ўтирган». Ёки Кул тигин ва Билга хоқон битигларига киритилган ёрликлар бошланмасида келувчи унвон ва мурожаат қисмларини таҳлил этсак: *Tǎñri-tǎg tǎñri yaratmīs türk Bilgä qağan sabīm. Sabīmīn tükāti äsidgil: ulayu ini yägünüm, oğlanīm, biriki, oğuşum, bodunum, biryä šadapit bağlār, yürya tarqat, buyruq bağlār, otuz ... toquz oğuz bağlāri, bodunī, bu sabīmīn ädgütī äsid, qatığdī tıñlä*.

¹ Кодухов В. Общее языкознание. – М., 1974. С. 187.

² Соннинг ясалиши тўғрисида қаранг: Содиқов Қ. Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилнинг юзага келиши ва тикланиши. – Тошкент, 2006. 156-158 б.

– «Кўкдай (улуғвор) Тангри яратган турк Билга хоқон сўзим. Сўзимни тугал эшитгил кетимдаги ини, жияним, ўғлоним, иттифок, уруғим, халқим, ўнгдаги шадапит беклар, чапдаги тархонлар, буйруқ беклар, ўттиз ... тўққиз ўғуз беклари, халқи, бу сўзларимни яхшилаб эшит, диққат билан тингла»¹. Ҳар икки матннинг қурилиши ва гап бўлақларининг жойлашув тартиби бир хил. Орада бир минг тўрт юз йил ўтмагандек. Асосий фарқ айрим лексик бирликлар ва морфологик кўрсаткичларнинг ўзгарганида. Бунинг сингари жараёни сўз бирикмаси қуршовида ёки қўшма феъллар билан боғлиқ лексик бирликларни ўзлаштиришда ҳам кўриш мумкин. Жумладан, феъл билан боғлиқ ўзлашмалар доимо туркий тилдаги бирор ёрдамчи феъл кўмагига таяниб иш кўради. Улар ёлғиз ҳолда ўз маъносини ва вазифасини бажара олмайди. Масалан, *назар ташлади* феълини таҳлил этсак. *Назар* сўзи *ташлади* феълисиз бирор ҳаракатни амалга ошира олмайди. У ўз ҳаракатини ифодалаш учун тилдаги бирор ёрдамчи феълни кўмакка чақиради. Бунинг асл ўзбекчаси *қарадидир*. Расмий матнларда келувчи *фармон берди* феъли *бермак* ёки *қилмоқ* ёрдамчи феълнинг кўмаги билангина нутқда *буюрди* маъносини юзага келтиради. Бу каби мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Юқорида келтирилган далиллар туркий тиллар табиатида ўз-ўзини муҳофаза этиш, ўзлигини сақлаб қолиш қобилияти, ҳимоя иммунитетини яхши шаклланишини кўрсатади. Бошқа қўшни тиллар тарихига назар ташласак, бунинг сингари ҳолатни кўпда кўрмаймиз.

Чунончи, эроний тилларга эътибор қаратсак, кўк турк обидалари билан бир даврда битилган суғдча матнлар тили ҳозирги форсчадан тамомила ажралиб туради.

Туркий халқлар тарихида кечган сиёсий, ижтимоий, этник, диний, мафкуравий, маданий жараёнларнинг таъсирини ҳам инкор этиб бўлмайди. Бироқ туркий халқлар ва уларнинг тили ҳамиша ўзлигини сақлаб, бу каби жараёнлардан соғ-омон чиққан. Шу боис, туркий тиллар тарихининг тараққиёт босқичларини даврларга ажратганда ана шу омилларни эътиборда тутган яхши.

Шунга таяниб, кўк турк битиглари тилини барча услубларнинг асоси сифатида қараш тўғри бўлади. Кўк турк матнларининг тили ўша кезде амал қилган туркий тилгагина эмас, тилимизнинг бутун бир тарихига, унинг илдизларига йўл очади.

Мақсад ва вазифа: Мақолада туркшуносликда илк маротаба туркий расмий услуб тарихининг энг қадим кезлардан ўрта асрларгача бўлган даврининг такомил босқичларига ажратиш ва даврлаштириш масалалари вазифа қилиб белгиланган.

Усуллар: Мақолада қиёсий-тарихий методдан кенг фойдаланилди. Ҳужжатлар билан боғлиқ муайян категориялар қиёслаш орқали унинг асослари кўрсатилди. Шунингдек, ретроспектив экстраполяция усули ҳам ишлатилди.

Натижалар ва мулоҳаза: Туркий ҳужжатчилик тарихи, расмий услубнинг юзага келиши ва такомиллашуви бир қанча даврларни ўз ичига олади. Унинг энг қадимги даврлардан XVI асрларга қадар бўлган такомил йўлини қуйидаги босқичларга ажратиб ўрганиш мумкин:

I. Энг қадимги даврлар ҳужжатчилиги (мелоддан аввалги III асрдан, мелодий VI асргача).

II. Турк хоқонликлари даври ҳужжатчилиги (мелодий VI–IX асрлар).

Ҳужжатчиликнинг ушбу босқичи ўз ичида икки даврга бўлинади:

1) *Биринчи ва Иккинчи турк хоқонликлари даври ҳужжатчилиги* (VI–VIII асрлар);

2) *Уйғур хоқонлиги даври ҳужжатчилиги* (VIII–IX асрлар).

III. IX–XIII асрлар ҳужжатчилиги. Туркий ҳужжатчиликнинг бу босқичи ҳам икки даврга бўлинади:

¹ Содиков Қ. Кўк турк битиглари: матн ва унинг тарихий талқини. –Тошкент, 2004. 76-79-б.

- 1) Қорахонийлар даври ҳужжатчилиги (X асрнинг иккинчи ярмидан XII аср охиригача);
- 2) Кўчу ва Гансу давлатларида амал қилган ҳужжатчилик (IX–XIII юзйилликлар).

IV. XIII–XVI асрлар ҳужжатчилиги. Туркий ҳужжатчиликнинг ушбу босқичи қуйидаги даврларга бўлинади:

- 1) Чигатой улусида амал қилган ҳужжатчилик (XIII–XIV асрлар).
- 2) Олтин Ўрда ва ундан кейинги хонликлар ҳужжатчилиги (XIV асрнинг биринчи ярмидан XVI юзйилликнинг иккинчи ярмига қадар).
- 3) Темурийлар даври ҳужжатчилиги (XIV асрнинг иккинчи ярмидан XVI юзйилликка қадар).
- 4) Усмонийлар салтанатининг дастлабки даври ҳужжатчилиги (XV асрнинг иккинчи ярмидан XVI асрга қадар).

Энг қадимги даврлар ҳужжатчилиги

Қадимги туркий салтанатлардан бири Туман тангрикут бошчилигида эрамиздан бурунги 200 йилларда қурилди. Унинг ўғли Мадай тангрикут даврида салтанат чегараси Япон денгизи соҳилларидан Каспий денгизи қирғоқларига қадар узайди. Улар ҳарбий жанговорлик кудратидан ташқари, давлат бошқарувида ҳам салоҳиятга эга эдилар. Уларда девон маҳкама ишлари, ҳужжатчилик яхши йўлга қўйилган.

Туркий тиллар тарихини тадқиқ этган мутахассислар тилимиз тараққиёти ривожининг босқичларидан бирини туркий тиллар шаклланишининг «хун даври» (эрадан бурунги III асрдан, мелодий V асргача) тарзда гуруҳга ажратади¹. Мазкур босқич тили хусусида гап кетганда, хитой манбаларида етиб келган, уларнинг бир қатор сўзлари, киши ва унвон номлари (хитой транскрипциясида) қадимги туркий халқларнинг ўша кезлардаги тилига доир аниқ маълумот бермайди, деб мулоҳаза юритилади. Фаранг синологи П. Пельо хитойликлар томонидан тузилган, эрамизнинг I–IV асрларига тегишли луғатларда энг қадимги туркий халқларнинг тилидаги сўзлар изоҳланганини таъкидлайди. Бироқ бу луғатлар шу чокка қадар чоп этилган эмас. Улар чоп этилса, туркий тиллардаги энг қадимги манба сифатида ўрганиш имконини яратарди. Шу боис, бу босқичдаги туркий тилнинг табиати ҳақидаги масала ҳамон очик қолмоқда².

Кунимизга қадар қадимги даврларда битилган бирор бир ёзма ҳужжат етиб келган эмас. Бироқ хитой йилномаларида келтирилган туркий давлатлардан хитойларга йўллаган дипломатик мактубларидаги айрим ҳужжатлар номи, формуляр, сўз ва унвон номларига таяниб, ўша даврдаги расмий услуб асослари тўғрисида айрим мулоҳазаларни билдиришимиз мумкин. Чунончи, *yarliq* (кўк турк хатидаги ёзилиши: **𐰽𐰺𐰍**) сўзи бошлаб, тангрикутларининг³ девонхонасида «хоқоннинг хати, буйруғи» англамида ишлатилган. Кейинчалик, бу атаманинг ишлатилиш доираси асрдан-асрга, салтанатдан-салтанатга кенгайиб бориб, ўрта асрларда бу атама орқали ҳукмдорларга тегишли барча расмий матнлар тушунилган.

Шунингдек, хоқонлар ёрлиқлари бошланмаси унвонининг ажралмас компоненти тарзида келувчи *sözü* ни қадимги туркий халқлар иш юритиш амалиётида «буйруқ, фармон»

¹ Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. –М., 1969. С. 152.

² Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. –М., 1969. С. 153.

³ Қадимги туркий давлатларда ўз императорларини «тангрикут» (*tānḡri qut*) унвони билан атаган. Кейинги салтанатларда ҳам ўз хоқонларини шунинг сингари унвон билан аташ русум бўлган. IX асрда асос солинган идикут давлатида ҳукмдорлар «идикут» (*idi>izi>iyi>egä* «тангри» маъносини ташийди) сифати билан аталган. Иккала ўринда ҳам юрт эгаларининг унвонига қўшилиб келаётган «қут» сўзи «бахт, иқбол» англамидан бошқа бир маъно ташимокда. Бизнингча, «қут» сиёсий-ҳукукий атама сифатида «ҳукмдорнинг куч-қудрати, салоҳияти, давлат бошқаруви, сиёсий ҳокимият» маъноларида келмоқда [«Қут» сўзининг сиёсий-ҳукукий атама сифатидаги маънолари учун қаранг: Омонов 2010, 3].

маъносида ишлатган. Уларнинг ҳужжатларида *sözüm* лексимаси ўрнида *sabim* («**С**») қўлланилган. А.Бернштамнинг ёзишига қараганда, қадимги хитой йилномаларида мелоддан бурунги юзйилликларда қадимги туркий давлатлардан борган расмий матнлар, хоқонлар йўллаган ёрликларнинг унвони Кул тигин ва Билга хоқон битигларига киритилган ёрликлар бошланмасида келувчи унвон сингари эди¹. Манбалар энг қадимги ҳужжатлар тили кўк турк битиглари тилидан кўпда фарқланмаганини кўрсатмоқда.

Турк хоқонликлари даври ҳужжатчилиги

Бу давр туркий расмий услуб тарихида иккинчи босқич сифатида ўзига хос қирралари ва тараққиёт қиёфасига эга. У ўз доирасига VI–IX юзйилликларни қамраган. Мазкур босқич ҳужжатчилигини бир–бирининг узвий давомида турувчи икки босқичга ажратиш мумкин:

1) *Биринчи ва Иккинчи турк хоқонликлари даври ҳужжатчилиги* (VI–VIII асрлар);

2) *Уйғур хоқонлиги даври ҳужжатчилиги* (VIII–IX асрлар).

Туркий улуснинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида юксалиш рўй бериб, буюк салтанатлар қурган, маданий ҳаётда улкан ютуқларга эришган турк хоқонликлари даври туркий расмий услуб тарихида алоҳида ўринга эга. Шу ўринда, турк хоқонликлари даври ҳужжатлари услубининг ўзига хос қирралари тўғрисида қисқача изоҳ бериб ўтиш мақсадга мувофиқдир.

Кўк турк хоқонлиги 552 йили юзага келди. Унинг қурувчиси Бумин хоқондир. Туркий халқлар *türk* отини ҳам ўша кезларда олган. Турк хоқонликлари даврининг расмий ёзмалари услуби энг қадимги туркий давлатлар анъанасини сақлаган. Улар ўртасига чегара қўйиб бўлмайди. Бироқ, турк хоқонликлари давридаги расмий услуб энг қадимги даврларнинг услубини эски кўринишда такрорламайди ҳам. Бу давр расмий услуби ўзигача ўтган қондошлари яратган услубнинг тараққиёт чўққисига эришган кўринишидир. Унинг ёрқин намуналарини Билга хоқон ва Кул тигин битигтошлари таркибига киритилган ёрликларда ва кўк турк хатида битилган айрим васикаларда кўриш мумкин. Ушбу даврдан қолган расмий матнлар таҳлили бу чоғлар ҳужжатчилигимиз услуб жиҳатдан анчайин юксалганини кўрсатмоқда. Ҳукмдорлар ёрликларининг кириш қисмидан ўрин олган унвон ва мурожаат қисмлари ана шу даврда янада такомил топган, дейишга тўла асос бор. Бу кезлардан қолган расмий ёзмалар устида олиб борган текширишлар ҳужжат компонентларининг тугал, ихчам ҳолда бир тизимга жойлашганлиги, уларнинг услуб жиҳатдан юксалганлигини кўрсатмоқда.

Ўша асрларни қўшни давлатлар билан дипломатик алоқаларнинг жадал ривожланган даври деб аташ мумкин. Хоқонлик ўз даврининг ўлкан салтанатлари Хитой, Эрон, Византияни боғлаб турувчи чорраҳада, Буюк ипак йўли савдосининг энг муҳим кесишмасида, Шарқ ва Ғарбнинг ўртасида мустаҳкам кўприк вазифасида ўз миллий манфаатига уйғун келадиган ташқи сиёсатни ишлаб чиққан эди. Улар ўз элчилари ва ташқи сиёсати орқали ана шу манфаатни доимо ёқлаб келган².

Шунингдек, тархий манбаларда ҳам турк хоқонларидан қўшни элларга йўлланган дипломатик мактублар кўк турк ёзувида бўлганини тасдиқловчи маълумотлар мавжуд. Чунончи, византиялик тархчи ва дипломат Менандр 568 йили Истами хоқондан Константинополга қирол II Юстин қошига келган элчиларнинг қабули тўғрисида маълумот бера туриб, улар келтирган мактуб «скиф ёзуви» билан битилганини қайд этган³.

¹ Бернштам А. Уйгурские юридические документы // ПИ. Выпуск №3. М., Л., 1940. С. 69-70.

² Гумилев Л.Н. Қадимги турклар. –Тошкент, 2002. С. 49-50.

³ http://ru.wikipedia.org/wiki/Менандр_Протектор

«АУ» ТӨҮН ДИНАМИКА АТ ТАРИХ КИНО ЭЙНИ Türk bodunuğ tärıp äl tutsiğıñin bunta urtum – «Типк

таъкидланади².

услуги ҳисобот шаклини эслатади.

⚡ Bilgä Toñuquq-bän. Özüm Tabğaç älinä qilintim. Türk bodun Tabğaçqa körür ärti. – «Билга

Мўюнчўр битигида: *bij yilliq tuman kunlik bitigimin belgumin anta yasi taşqa yaratitim.* – «Минг

IX–XIII асрлар ҳужжатчилиги

давлати ҳужжатчилиги амалда бўлган (IX–XIII юзйилликлар).

хүкмдорлар кўлига ўтиши билан маълум бир мулат сўниб қолган ижтимоий-сиёсий ва

¹ Абдурахмонов Ф., Рустамов А. Қадимги туркий тил. –Тошкент, 1982. 90 б.

² Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. 3 тома. М.-Л., 1950-1953. С. 281.

³ Исҳоқов М., Содиков Қ., Омонов Қ. Мангу битиглар. –Тошкент, 2009. 59, 70-б.

маданий ҳаётда яна жонланиш, ривожланиш бошланди. Қорахонийларнинг ҳокимиятини мустаҳкамлаш, жамиятдаги турли сиёсий институтларни тиклаш, давлат сиёсий-иҷтимоий тузумининг усуллари белгилаш, турли иҷтимоий табақаларнинг вазифасини тайинлаш, улар ўртасидаги муомала ва муносабат нормаларини, идора усули низом-қоидаларини кўрсатиб бериш вазифаси қўйилди. Давр ва жамият ўз кўзқарашларини ўзгартиб борди, бу расмий матнларнинг мазмуни ҳамда тузилишига таъсир этмай қолмади. XI асрдан туркий ҳужжатчиликнинг янги қиёфаси кўзга ташлана борди.

Бу давр қонунчилик, ҳужжатчилик ва расмий услуб ривожиди ҳам янги босқич саналади. Бу кезде ҳокимиятда, мафкурада, маданиятда, маънавиятда, дунёқарашда, дин йўналишида янги ўзан очилди. Ана шуларнинг бари тилда акс этди ҳамда тил тараққиётида янги босқич фанда шартли равишда «эски туркий тил босқичи» номи билан аталувчи, қорахонийлар даври туркчаси бошланди. Қадимги туркий адабий тил ўз ўрнини эски туркий адабий тилга бўшатиб берди.

Ўзидан бурунги даврдан юксак тараққий топган матнчилик анъанасини сингдириб олган бу давр янги-янги ҳужжат турларини юзага келтирди ҳамда туркий ҳужжатчилик тизимини тугаллик сари етаклади. Бизга қадар сақланган расмий ёзмаларнинг катта қисми айна даврдан етиб келган. Расмий иш ёзмаларига хос сўз ва сўз бирикмалари (канцеляризм) расмий тилнинг меъёри сифатида мустаҳкам ўрнашди.

Чунончи, қорахонийлар даврининг васиқларида *bitig* сўзи «ҳужжат, васиқа, акт» маъноларини ташиган. *Bitig* ни кенг маънода ҳужжатлар отини яшада қўллаш қорахонийлар канцеляриясининг маҳсулидир.

Бу даврда ҳужжатчилик ишининг йўлга қўйилуви давлат бошқарувида қўл келишини Юсуф Хос Ҳожиб қуйидагича таърифлайди:

Eđi ked keräklig turur bu bitig,

Bitig birlä beglär etär el etig -

Бу ҳужжат жуда ҳам кераклидир,

Беклар ҳужжат билан элни идора этадилар¹.

Қорахонийлар салтанатининг девон-маҳкама идораларини *bitig'ei* бошқарган. Бу кезларда битигчи жамиятда ўзига хос мавқега эга эканини «Қутадғу билиг» асарида келтирилган далиллар ҳам тасдиқлайди.

Ушбу босқич давлат бошқаруви ва қонунчилиги билан боғлиқ бўлган услуб тараққиётини, айтиш мумкинки, унинг энг юқори чўққисини «Қутадғу билиг» асарида кўрамыз.

Қадимги – Қўчу ва Гансу давлатлари ҳужжатчилиги ҳам ўзига хос бўлиб, IX–XIII асрларни ўз ичига олади. Бу кезларда яшаган қавмдошларимиз ўзаро барча ҳуқуқий муносабатларни ҳужжатлаштиришга алоҳида урғу беришган. Бу уларнинг ҳуқуқий онги анчайин юксак эканини далиллайди. Шунинг учун бу кезде фуқароларнинг хусусий-иқтисодий муносабатлари қайд этилган расмий матнларнинг тури ниҳоятда кўп. Бугунги кунда кичик кўринган айрим муносабатлар ҳам ҳужжатлаштириб қўйилган.

XIII–XVI асрлар ҳужжатчилиги

Бу давр ҳужжатчилиги тарихий тараққиёти давомида тўрт босқични ўзида қамрайди. Булар:

1) *Чигатой улусида амал қилган ҳужжатчилик* (XIII–XIV асрлар).

¹ Содиков Қ. Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилнинг юзага келиши ва тикланиши. –Тошкент, 2006. 85-б.

2) *Олтин Ўрда ва ундан кейинги хонликлар ҳужжатчилиги* (XIV асрнинг биринчи ярмидан XVI юзйилликнинг иккинчи ярмига қадар).

3) *Темурийлар даври ҳужжатчилиги* (XIV асрнинг иккинчи ярмидан XVI юзйилликка қадар).

4) *Усманийлар салтанатининг дастлабки даври ҳужжатчилиги* (XV асрнинг иккинчи ярмидан XVI асрга қадар).

Чингизий ҳукмдорларнинг Ўрта Осиёдаги давлатчилиги тарихнависликда Чиғатой улуси номи билан юритилади. Бу давр ҳужжатчилигининг хос хусусиятларидан бири улар туркий тил ва туркий расмий услубни девон-махқама амалиётига кенг ёйганида кўринади.

Чиғатой хонлари даврида давлатнинг бош қонунлар мажмуаси сифатида *yasa* атамаси муомалага киритилди. Шунингдек, бу кезларда ёрликнинг қўлланиш доираси кенгайди. Элчи ва чопарларнинг хавфсизлигини таъминлашга йўналтирилган *bayza* = *payza* деб аталувчи янги ҳужжат тури ишлаб чиқилди. Ҳукмдорлар девонида алоҳида фуқароларнинг шикоятлари билан ишловчи *yazğıcı* лавозими жорий қилинган. Бу тўғрида араб сайёҳи Ибн Баттута ўз ёзмаларида ёзиб қолдирган. У Хоразм амири девонхонасининг ишлаш механизмини қуйидагича таърифлайди: «Бу амирнинг одати шундай эканки, қози ҳар куни унинг қабулхонасига келиб махсус жойга ўтирар, у билан бирга фақиҳлар, хаттотлар келишар экан. Қозининг тўғрисида бош амирлардан бири ва саккиз нафар катта турк амирлари ва *yazğıcı* деб аталадиган шайхлар жойлашади. Одамлар шу мансабдорларга ўз шикоятларини айтишади. Агар иш шариатга оид бўлса – қози, бошқа ишларга оидларини эса мана шу амирлар ҳал қилиб беради. Қози билан амирларнинг қарорлари аниқ ва адолатли бўлади. Чунки уларни маълум бир томоннинг тарафини олишда айиблашолмайди, булар пора ҳам олмайди»¹. Матндаги *yazğıcı* асл арабча матнда айни шаклда келган. Бу унинг мансаб оти сифатида келаётганини кўрсатади. Ушбу маълумотда: «Бошқа ишларга оидлари» деганда фуқаролар ўртасидаги олди-сотди, ижара, мерос олиш сингари нотариал ишлар назарда тутилмоқда.

Олтин Ўрда ва ундан кейинги – Қрим, Қозон хонликларида иш юртиш амалиёти ўзидан аввалги даврлар ҳужжатчилиги услубини давом эттиргани билан туркий расмий услуб тарихида ажралиб туради.

Темурийлар даврига тегишли расмий матнлар устида олиб борилаётган лингвистик тадқиқотлар темурийлар даври ҳужжатчилигини расмий услуб тараққиётидаги алоҳида босқич сифатида ўрганиш кераклигини кўрсатмоқда². Ушбу давр иш юритиш амалиётида расмий матн тузиш анъанаси тугал бир ҳолда шаклланган ҳамда темурийлар қўл остидаги барча ўлкаларда ҳужжат битишнинг ягона андозаси амал қилган.

Ушбу давр иш юритиш амалиётида қўлланган айрим ҳужжат турлари ва уларни англа-тувчи номлар қадимги қўлланиш қуршовидан бошқа маънода ишлатилгани ойдинлашмоқда. Ушбу мулоҳазалар далилини биргина *nišān* ва *tüzük* атамаларининг таҳлили мисолида ҳам кўриш мумкин.

Темурийлар замонида келиб девон-махқама идораларида *yarliğ* атамаси билан ёнма-ён унга тенг келувчи ҳужжатнинг ҳуқуқий номи сифатида қадимги расмий ёзмалар услубида «белги, муҳр» маъносида ишлатилган *nišān* бирлиги истеъмолга киритилди. Буни темурийлар давридан қолган ҳужжатлар тасдиқлайди. Хусусан, Умаршайх Мирзо Мирзонинг 1469 йилдаги васиқасида у қуйидаги жумлада келган:

¹ Иброҳимов Н. Ибн Баттута ва унинг Ўрта Осиёга саёҳати. –Тошкент, 1993. 60-6.

² Омонов Қ.Ш. Темур ва темурийларнинг эски ўзбек адабий тилидаги ҳужжатлари. // Темурийлар салтанатида давлатчилик ва ренессанс. –Тошкент, 2007. 117-120-б.

yilda yangi nişan tilämäyin bu nişan bilä yil sayu heç türlüg saliq salmayin daftarlarga surusun. – «Хар йили янги нишон (ёрлик, хужжат) сўрамасдан, ушбу нишон (хужжат) билан йил бўйи ҳеч қандай солиқ солмай, (крим-чиқим) дафтарларга қайд этилсин»¹. Ёки 1422 йили Ҳиротда битилган Шохрух Мирзо девонхонасига тегишли хужжатда ҳам буни кўриш мумкин: *pak nişan bermiş erdik* – «ҳақиқий хужжат берган эдик». Шунингдек, хужжат терсида ҳам хужжатни унинг эгаси олгани битиб қўйилган қайдда ҳам «нишон» хужжат номини аглаптиб келган: *nişanni İsmāyil aldı* - «хужжатни Исмоил олди».

Эндиги ўй-қарашларимиз *tüzük* атамаси билан боғлиқ.

Хужжатчилик амалиётида давлатнинг бош қомуси англамида *tüzük* атамасининг қўлланилиш даври ҳам темурийлар даврига бориб тақалади. Бунинг исботини буюк саркарда ва юрт эгасининг тузукларидаги маълумотлардан, ўша замон тарихчиларининг Темур ва темурийлар фаолиятига бағишланган асарларидан топамиз.

«Темур тузуклари» асарида *tüzük* атамасининг моҳиятини белгиловчи шундай сўзлар бор: «Салтанатни бошқаришимда учраган ҳар қандай воқеа ва ишни тўра ва тузук асосида адо этдим»². Султон Темурбек қурган давлатнинг бошқарув тизимини ўрганишда бош манба ўрнида турувчи асарда келтирилган ушбу қайдлар юрт эгасининг ўз тилидан айтилмоқда. Асарни ўқишда давом этамиз: «Дину шариат ишлари тузукини тартибга келтирганимдан кейин, салтанатим корхонасининг тузукини тузишга киришдим»³. Асардан олинган ушбу узунди мазмунидан ҳам Темурбек салтанат бошқарувида *törä* ва *tüzük* ка асослангани ойдинлашмоқда.

Ҳокимиятни идора қилиш Темур ва темурийлар сулоласидан бўлган ҳукмдорлар қўлига ўтиши муносабати билан маълум бир даврларда сўниб қолган маданий ва ижтимоий ҳаётда яна жонланиш, ривожланиш бошланди. Маҳаллий ҳукмдорларнинг ҳокимиятини мустаҳкамлаш, қўлга киритган ютуқларини сақлаб қолиш, келажак тараққиёт учун йўл-йўриқлар кўрсатиш, давлат сиёсий-ижтимоий тузумининг усуллари белгилаш, турли ижтимоий табақаларнинг вазифасини тайинлаш, давлат бошқарувининг низом-қоидаларини кўрсатиб бериш кун тартибидаги масалага айланди.

Айни масалани ҳал этиш учун Соҳибқирон Темурбек эски туркий бошқарув анъаналарига содиқ қолган ҳолда, давлатни идора қилиш усулини, сиёсатини, қонун-қоидаларни, расму одатларини, ахлоқ меъёрларини ўзида мужассамлаштирган *низомнома*, қомус сифатида «Темур тузуклари» асарини яратди. Асар олдига қўйилган талаб жуда муҳим эди. Унда юзага келган янгиликлар, уларни мустаҳкамлаш, идора қилиш усуллари, оддий фуқаро («эл киши» – Соҳибқирон Темурбек таъбири)дан тортиб олиймансаб беглар ва амирлар феъл-атвори қандай бўлиши лозимлиги, давлат қурилиши, иқтисод ва ҳўжалик, маърифат ва ободончилик, давлатини мустаҳкамлаш, умуман сиёсий-ижтимоий, иқтисодий, моддий-маданий, ахлоқий-тарбиявий сингари масалаларга ўша давр талаби нуқтаи назаридан йўл-йўриқлар кўрсатиш, жавоб бериш керак эди.

Султон Темурбек янги давр, янги босқичнинг қонуншуноси ва мафкурачиси сифатида мана шу масалаларга жавоб берди. Бу давр қонунчилик ва давлат бошқаруви тизимида ҳам янги босқич саналади. Бу кезде ҳокимиятда, мафкурада, маданиятда, маънавиятда, дунёқарашда янги ўзан очилди. Ана шуларнинг бари тузукларда акс этди ҳамда қонунчилик тарақ-

¹ Омонов Қ.Ш. Умар Шайх Мирзонинг уйғур ёзувли нишони хусусида. // Филология янги юзйилликда: фаннинг тугун ва ечимлари. –Тошкент, 2003. 137-139-б.

² Темур тузуклари. –Тошкент, 1996. 72-73-б.

³ Темур тузуклари. –Тошкент, 1996. 80-б.

қиётида ўтмиш туркий давлатлар қонунчилигидан улгу олган, тузуқларга асосланган бошқарув тизимининг янги, ўзига хос даври бошланди. Ясага асосланган эски қонунчилик ўз ўрнини тузуқларга бўшатиб берди.

Чингизий сулолалар давлат қонунларини англатган *yasa* темурийлар давлатида ҳам қўлланган. Бироқ бу даврга келиб унинг қўлланив теграси торайган. Темурийлар замонида у «жиноят кодекси» англамида ишлатилган. Бунинг далилини ҳам тузуқларнинг ўзидан топамиз: «Ўғрилар хусусида буюрдимки, улар қаерда бўлмасин, тутиб олинса, яса бўйича жазолансин. Кимки бировнинг молини зўрлик билан тортиб олган бўлса, мазлумнинг молини золимдан қайтариб олиб, эгасига топширсин»¹. Ёки «Амр этдимки, «ўғри ва қароқчиларни» «яса» асосида жазоласинлар»². Фактлар таҳлилидан «яса» у кезларда жиноий жазолар кодекси вазифасини бажарганини кўрсатмоқда.

Асосийси, темурийлар даврида юзага чиққан расмий услуб қадимги кўк турк ёзувли битиглар, шунингдек, кейинги хоқонлик ва давлатлар замонида амалда бўлган туркий расмий услубнинг давомида туради; шакл ва тузилиши, ифода усуллари билан уларни тўлдиради, мукамаллик поғонасига кўтаради.

Усманийлар ўз салтанатида ҳам давлат бошқарувининг дастлабки йилларидан то XVI асрга қадар темурийлар ва бошқа туркий давлатларда амалда бўлган ҳужжатчилик анъаналарини қабул этган. Салтанат ҳукмронлигининг дастлабки йилларида яратилган ҳужжатларнинг тили ва услуби эски ўзбек адабий тили ҳужжатчилиги анъанасига таянган эди

Хулоса. Туркий расмий услуб энг қадимги кезлардан XVI асрдаги кўринишига етгунга қадар бир қанча лингвистик такомил босқичларини ўтган. Ушбу такомил босқичлар бир – бирини узвий давомида туриши билан бирга ўзига хос хусусиятлари билан ҳам ажралиб туради.

Умуман, адабий тилнинг юзага келишида ёзма адабиёт билан бир қаторда бошқа услубларнинг таъсирини ҳам кузатиш мумкин. Бу жараёнда, айниқса, расмий услубнинг таъсири катта. Турмушда ижтимоий-иқтисодий муносабатлар мураккаблашган сари расмий матнларга эҳтиёж тобора ортиб борган. Расмий муносабат – турли қабила-уруғларнинг халқ сифатида шаклланиш босқичига қадам қўяётганини кўрсатувчи асосий далилдир.

Муайян бир тил тарихининг турли давларида тил воситаларининг бошқаси билан алмашинуви (ўрнини эгаллаши), унинг қурилиши ва меъёрида сифат жиҳатдан ўзгаришлар содир бўлгани учун ҳам тилнинг тараққиёт босқичларини давларга ажратилади. Туркий расмий услубнинг юзага келиши ва унинг XVI асргача бўлган тарихий тараққиётини бир – бирини узвий давомида турувчи ҳамда ўзига хос хусусиятлари билан фарқланиб турадиган тўрт босқичга ажратиш мумкин.

Туркий расмий услубнинг тарихий тараққиётида Турк хоқонликлари даври ҳужжатчилиги ва Қорахонийлар даври ҳужжатчилиги ҳамда Темурийлар даври ҳужжатчилиги алоҳида аҳамиятга эга.

Туркий расмий услубнинг такомил босқичлари таҳлили туркий салтанатларнинг иш юритиш амалиётида расмий матн тузиш анъанаси тугал бир ҳолда шаклланганлигини ҳамда улар қўл остидаги барча ўлкаларда ҳужжат битишнинг ягона андозаси амал қилганлигини кўрсатди.

¹ Темур тузуқлари. –Тошкент, 1996. 94-6.

² Темур тузуқлари. –Тошкент, 1996. 119-6.